

Recenzja

rozprawy doktorskiej mgr inż. arch. Ewy Angoneze-Greli

„Architektura- migracje – tożsamość. Studium architektury szkieletowej historycznego regionu Colônia Santo Angelo w Brazylii na tle XIX-wiecznej fali emigracyjnej z Pomorza Zachodniego” napisanej pod kierunkiem prof. dr hab. inż. arch. Agaty Bonenberg na Wydziale Architektury Politechniki Poznańskiej

1. Podstawa opracowania

- Ustawa z dnia 20 lipca 2018 Prawo o szkolnictwie wyższym i nauce (Dz. U. 2018 poz. 1668 z późn. zm.),
- Ustawa z dnia 3 lipca 2018 r. Przepisy wprowadzające ustawę – Prawo o szkolnictwie wyższym i nauce (Dz. U. 2018 poz. 1669 z późn. zm.),
- Pismo przewodnie Pani dr hab. inż. arch. Ewy Pruszevicz-Sipińskiej, prof. PP, Dziekan Wydziału Architektury Politechniki Poznańskiej,
- rozprawa doktorska mgr inż. arch. Ewy Angoneze-Greli „Architektura – migracje – tożsamość. Studium architektury szkieletowej historycznego regionu Colonia Santo Angelo w Brazylii na tle XIX-wiecznej fali emigracyjnej z Pomorza Zachodniego”.

2. Opis formalny pracy

Praca jest jednotomowym opracowaniem, do którego dołączono w osobnym tomie zestaw 7 rozkładanych plansz. Liczy 386 numerowanych stron formatu A4. Rozprawa składa się z 10 rozdziałów, przedmowy, streszczenia w języku polskim i angielskim, słowniczka pojęć, szkicownika oraz spisów: bibliograficznego, netograficznego oraz rycin i tabel. Zawiera 198 rycin (rysunki, szkice odręczne, zdjęcia) i 8 tabel. Spis literatury ma 136 numerowanych pozycji. Podano 34 źródła internetowe.

Tytuł odpowiada treści pracy. Wprowadzenie ma prawidłową konstrukcję. Dwa kolejne rozdziały opisują kontekst badań, następne dwa są raportami z podróży badawczych, treścią pozostałych rozdziałów merytorycznych są wyniki i wnioski z badań terenowych. Rozdziały merytoryczne mają podobną, ale nieidentyczną, strukturę. Dzielą się na podrozdziały pierwszego lub pierwszego i drugiego stopnia (rozdziały 3, 5, 6). Niektóre rozdziały poprzedzone zostały krótkimi, nienumerowanymi wprowadzeniami i kończą się zapowiedzią kolejnych treści. Ponadto nienumerowaną częścią rozdziałów 4. i 5. są katalogi zdjęć. Spisy wykonano prawidłowo, literatura jest obszerna i adekwatna do tematu pracy.

W przedmowie zawarto podziękowania oraz sformułowano misję pracy. W rozdziale 1. opisano cel i strukturę oraz określono przedmiot, zakres przestrzenny, ramy czasowe i cel badań, podano tezy i hipotezę badawczą. Następnie omówiono zastosowane metody i dotychczasowy stan badań oraz usystematyzowano pojęcia odnośnie do drewnianej konstrukcji szkieletowej w języku polskim, niemieckim i portugalskim. Rozdział 2. opisuje kontekst geograficzno-przyrodniczy i rozwój osadnictwa na obszarze dawnej Kolonii Santo Angelo w Brazylii. W rozdziale 3. przedstawiono tło pruskiej kolonizacji Pomorza Zachodniego, migracji pomorskich chłopów do Ameryki Łacińskiej oraz początki formowania Kolonii Santo Angelo. Rozdział 4. opisuje ogólnie cechy wiejskiego budownictwa Pomorza Zachodniego i bardziej szczegółowo budownictwo szkieletowe w rejonie pochodzenia emigrantów. Rozdział 5. zawiera opis przebiegu i efektów badań terenowych prowadzonych w Brazylii. Rozdział 6. obejmuje zdjęciowy katalog obiektów dawnej Kolonii Santo Angelo wraz z georeferencjami, podział obszaru badań na sektory oraz wyniki autorskiej analizy cech reprezentatywnych przy użyciu weryfikatorów. Rozdział 7. zawiera inwentaryzację wybranych budynków odkrytych w Kolonii. W rozdziale 8. scharakteryzowano ich położenie w układach zabudowy, opisano główne cechy architektoniczne oraz porównano je z cechami budynków szkieletowych z Pomorza. Rozdział 9. opowiada o roli architektury w zachowaniu tożsamości kulturowej. Przedstawiono w nim także wyniki badania postaw potomków pierwszych mieszkańców Kolonii wobec architektury szkieletowej. Rozdział 10. zawiera krótkie podsumowanie argumentacji za tezami i hipotezą badawczą.

3. Ocena merytoryczna pracy

Temat

Wiodącą treścią rozprawy doktorskiej jest historia rozwoju oraz cechy architektoniczne, odkrytych przez Autorkę, budynków rolniczej Kolonii Santo Angelo w Brazylii wzniesionych w II połowie XIX w. przez niemieckojęzycznych kolonistów, którzy wyemigrowali z Pomorza oraz porównanie ich z budownictwem, jakie migranci znali z rodzinnych stron. Pobocznie pojawia się wątek znaczenia architektury szkieletowej dla poczucia tożsamości współczesnych użytkowników i potomków pomorskich emigrantów. Tereny badania to tereny dwóch gmin w stanie Rio Grande de Sul w Brazylii oraz obszar obecnego powiatu szczecińskiego i drawskiego w województwie zachodniopomorskim w Polsce, z którego wywodzili się osadnicy. Ramy czasowe wyznacza okres od głównej fali migracyjnej z Pomorza Zachodniego w połowie XIX w. po rok 2018, kiedy zakończono badania ankietowe. Ponadto przywołano kontekst rozwoju osadnictwa na Pomorzu Zachodnim od VII wieku i w Brazylii od XVI w. Zakres problemowy, czasowy i przestrzenny jest zatem bardzo rozległy.

Cele i tezy

Sformułowano trzy cele. Pierwszym jest „udowodnienie i udokumentowanie istnienia domów szkieletowych wzniesionych przez pomorskich emigrantów w Brazylii” (s.19). Odpowiada mu teza I. Autorka dowiedziała się o niemieckojęzycznych osadnikach, nazywanych w języku portugalskim *Pomeranos*, którzy mogli pozostawić ślady swojej kultury budowlanej w Brazylii. Postanowiła potwierdzić te przypuszczenia. Drugi cel to porównanie cech budynków szkieletowych Kolonii Santo Angelo i wsi Pomorza Zachodniego. Wiąże się z nim tezy II i III, które zakładają dostosowanie cech budynków wznoszonych przez kolonistów do zmienionych

warunków życia na kontynencie południowo-amerykańskim. Trzeci cel rozprawy stanowi określenie prawdopodobnej roli architektury w kształtowaniu tożsamości kulturowej potomków kolonistów z Pomorza. Stanowi on podstawę sformułowania hipotezy pobocznej.

Sformułowanie tezy I jest ogólnie poprawne. Teza II w pierwszej części jest powtórzeniem tezy I, a w drugiej – jest zbyt szczegółowa. Teza III jest stwierdzeniem oczywistym i mieści się w tezie II. Tezy I i II oraz hipoteza są zbyt rozbudowane, brakuje im klarowności.

Przyczyna rozróżnienia tez i hipotezy jest niejasna. Teza to zdanie, które uważamy za prawdziwe i chcemy uzasadnić. Hipoteza wymaga udowodnienia, sprawdzenia prawdziwości (często przyjmuje formę pytania). W kontekście sposobu sformułowania pierwszego celu („udowodnienie”) tezy I i II można by także uznać za hipotezy.

We wprowadzeniu zasygnalizowano zastosowanie w pracy wielu różnorodnych metod badawczych, w tym metody autorskiej. Nie określono założeń metodologicznych, które logicznie porządkowałyby następstwo kolejnych analiz. Omówiono stan badań w odniesieniu do architektury ryglowej w Polsce i Brazylii oraz kontekstu migracji. Pominęto przegląd osiągnięć w zakresie związku architektury i tożsamości.

Zawartość merytoryczna

W **rozdziale 2.** opisano położenie, cechy geograficzne i kulturę przedkolonialną na obszarze późniejszej Kolonii Santo Angelo oraz przedstawiono jej rozwój terytorialny rozpoznany w oparciu o dostępne źródła kartograficzne. Treść tego rozdziału zbyt szybko wprowadza czytelnika w szczegółową charakterystykę terenu badań, podczas gdy ogólny kontekst migracji i podstawy ustalenia obszaru badań nie są mu jeszcze znane. Zagadnienia te są przedmiotem opisu w rozdziale 3. (kontekst migracji, rozpoznanie obszaru dawnej Kolonii jako celu podróży migrantów). 4. i 5. (rozpoznanie pomorskiego pochodzenia kolonistów i ich miejscowości rodzinnych).

W odniesieniu do zagadnień migracji Pomorzan do Brazylii (opisanych wyczerpująco w **rozdziale 3.**) kilkakrotnie w całej pracy przywołany został związek z kolonizacją fryderycjańską i powojennymi przesiedleniami ludności polskiej na Pomorze Zachodnie (w tym „związek przyczynowo - skutkowy”, s. 52). W treści rozprawy nie doszukałam się wykazania sygnalizowanych powiązań. Wspólny kontekst zjawiska migracji jest oczywisty. Zauważono też paralelę pomiędzy „trudnym dziedzictwem” architektury ryglowej w Polsce po II wojnie światowej i współczesnymi losami budownictwa szkieletowego pomorskich osadników w Brazylii (s. 18, s. 118). Perspektywa ochrony wielokulturowego dziedzictwa architektonicznego nie ma odzwierciedlenia w celach i tezach. Należy pamiętać, że wymienione procesy kolonizacji związane były z terytorium Pomorza Zachodniego w różnym czasie i warunkach społecznych. Chodzi o różne kierunki migracji: z Pomorza i na Pomorze oraz o niezwiązane z sobą grupy społeczne przybyszów. Skutkiem tych różnic może być współcześnie odmienne podejście do zachowanych form architektury szkieletowej.

W **rozdziale 4.** opisano budownictwo na Pomorzu na podstawie przeglądu literatury oraz cech 10 domów ryglowych z miejscowości pochodzenia migrantów. Nie odnotowano geolokalizacji oraz położenia budynków w układzie przestrzennym wsi i zagrody, nie przeprowadzono inwentaryzacji architektonicznej, nie ustalono kategorii opisu budynków. Odmienność podejścia i nierównowaga zakresu charakterystyki zabudowy szkieletowej w dawnej Kolonii Santo Angelo i w rejonie Łubowa w Polsce są uderzające. Przydatne byłoby przedstawienie

założeń, które wyjaśniłyby różnice ujęć. Zawarty w tym rozdziale nieustrukturyzowany opis architektury szkieletowej na Pomorzu Zachodnim odnosi się niejasno do istotnej analizy porównawczej zamieszczonej w tabeli 8. w podrozdziale 8.7.

Rozdziały od 5. do 8. opisują proces i efekty przeprowadzonych w Brazylii badań i stanowią jądro pracy.

Rozdział 5. prezentuje rezultaty poszukiwania obiektów szkieletowych na terenie dawnej Kolonii Santo Angelo. W tekście podrozdziału 5.2 przywołano numery ewidencyjne nadane budynkom/stanowiskom przed ich objaśnieniem, które następuje w części 5.3. W czterech przypadkach tymi samymi numerami opisano dwa obiekty na jednym stanowisku. Komplikuje to tabelaryczny opis cech reprezentatywnych i czytelność obliczeń prezentowanych w kolejnym rozdziale. Opis cech architektonicznych i numeracja powinny jednoznacznie odnosić się do budynków nie do stanowisk, jak przyjęto. Na rycinie 57 ukazano przebieg wszystkich tras badawczych oraz lokalizacje poszczególnych obiektów na tle obszaru dawnej Kolonii i współczesnych granic administracyjnych. Sąsiednie ryciny 54, 55 i 59 nie wnoszą nowych informacji (obszar i rozwój Kolonii przedstawiono już wcześniej na rycinach 17, 18, 20). Model terenu fragmentu gminy Agudo nie wiąże się z omawianą w tym miejscu treścią. Opis uzupełniają tabele, w których zestawiono podstawowe dane identyfikujące odnalezione obiekty/stanowiska: współrzędne, sposób użytkowania i zakres inwentaryzacji (tab. 5) oraz nazwę geograficzną miejsca położenia, nazwisko osadników i informacje z nagrobków (tab. 6). Częściowo odnoszą się one do nieznanymi jeszcze czytelnikowi wyników inwentaryzacji, z którymi może on zapoznać się dopiero w rozdziałach 7 i 8. Ważne tabele zbiorcze z charakterystyką wszystkich obiektów powinny być podsumowaniem wyników ogólnej i szczegółowej inwentaryzacji.

W **rozdziale 6.** zaprezentowano wyniki ilościowej analizy cech architektonicznych rozpoznanych obiektów w podziale na cztery mikroregiony, różniące się charakterem zabudowy. Zastosowana metoda jest celowa i zasadniczo poprawna. Wyznaczono czterostopniową siłę każdej cechy w zależności od jej procentowego udziału. Następnie skalę zredukowano do dwóch stopni o zakresie procentowym do 50% i powyżej 50%, które opisano odpowiednio jako cechy ustępujące i dominujące. W tej sytuacji wyznaczenie czterostopniowej skali siły cechy wydaje się zbędne. Efektem analizy jest wskazanie stanowisk z pojedynczymi obiektami o mniej lub bardziej typowych dla mikroregionu cechach oraz dziwna kompresja dwóch obiektów na stanowisku do jednego o cechach mieszanych (co wynika z braku rozróżnienia pomiędzy obiektami i stanowiskami).

Przedstawiona w podrozdziale 6.2 analiza ilościowa korzysta z kategorii i cech, których ustalenie następuje dopiero w rozdziale 8. Podsumowaniem podrozdziału 6.3 jest typologia, która odnosi się do porównania cech budynków z Pomorza i Brazylii zamieszczonego także w rozdziale 8. W rozdziale 6.4 zaprezentowano klasyfikację kolorystyki obiektów. Jednak nie przyznano kolorystyce rangi kategorii opisowej i nie powiązano jej z analizą cech reprezentatywnych. Analiza kolorystyczna nie ma też wpływu na charakterystykę typowego obiektu szkieletowego Kolonii, ani na wskazanie cech petryfikowanych i adaptowanych. Jej celowość jest zatem wątpliwa. Nietrafnie nazwano „definicją” syntetyczny opis typowych cech architektury szkieletowej w Kolonii Santo Angelo oraz różnicujących ją czynników.

Rozdział 7. zawiera wnikliwą i rzetelną inwentaryzację 11 obiektów w 8 siedliskach. Składają się na nią rysunek przedstawiający schemat sytuacji terenowej układu przestrzennego zespołu,

rysunki elewacji i rzutów obiektów, dokumentacja zdjęciowa oraz opis zawierający przypuszczalne datowanie i charakterystykę cech budynków.

Rozdział 8. obejmuje rozbudowany, porównawczy opis 11 zinwentaryzowanych stanowisk według następujących kategorii: organizacja zagród i układ funkcjonalny, konstrukcja ścian, formy i pokrycia dachu, fundamenty i materiały oraz zestawienia: układów zagród, rzutów, usytuowania według stron świata, powierzchni, nachylenia dachów i proporcji wysokości dachu i ścian. Ujęte w rozdziałach 6. i 8. odpowiednio ocena i opis cech architektonicznych są integralnymi elementami metody badawczej. Odwrócenie porządku ich opisu oraz brak ciągłości treści szkodzą spójności naukowego wyводу. Podstawą autorskiej metody ewaluacji (zawartej w rozdziale 6.) powinna być lista cech dystynktywnych (nazwanych chyba mało trafnie weryfikatorami) opracowana na podstawie wniosków z badań terenowych.

Rozproszone w tekście rozdziału opisy cech pomorskiego budownictwa ryglowego nie stanowią dostatecznie czytelnej bazy dla porównania cech architektury szkieletowej na Pomorzu i w Brazylii (tab. 8). Ponadto tytuł rozdziału nie zapowiada porównania. Porównanie wymaga czytelnego wskazania cech budownictwa na obu obszarach (w rozdziale 4. znajduje się opis cech architektury pomorskiej jednak nie jest on uporządkowany zgodnie z zasadami przyjętymi dla budynku w Kolonii Santo Angelo).

W podrozdziale 8.7 powraca próba definiowania czynników decydujących o zróżnicowaniu budynków zachowanych w dawnej Kolonii (podjęta wcześniej w rozdziale 6.3, s. 187), tym razem w postaci bardziej rozbudowanej. Zarówno zachowanie cech pierwotnych (nazwanych tu niezbyt zręcznie petryfikowanymi), jak ich modyfikacje (określone jako cechy adaptowane) są wynikiem oddziaływania w czasie złożonego zespołu czynników: przyrodniczych, kulturowych, społecznych, ekonomicznych. Zaproponowane rozróżnienie czynników jest nietrafne, a niektóre przyjęte miana są zaskakująco niepoprawne. Tytuł tabeli 8. błędnie sugeruje porównanie typologii, podczas gdy klasyfikowane są cechy architektury szkieletowej Pomorza i dawnej Kolonii Santo Angelo.

Problematyka tożsamości budowanej z udziałem architektury, podjęta w **rozdziale 9.**, nie została dostatecznie i klarownie zintegrowana z głównym nurtem badania, pomimo przywołania tego zagadnienia w tytule, celu i hipotezie pobocznej. Przejawem braku konsekwencji w realizacji, określonego na wstępie, zakresu pracy jest też pominięcie opisu stanu badań nad definiowaniem relacji architektury i tożsamości we Wprowadzeniu i przeniesienie go do ostatniego rozdziału, który uzyskał tym samym status aneksu. Badanie ankietowe przeprowadzono na niewielkiej próbie respondentów. Nie podano również informacji o udziale specjalisty w jego przygotowaniu. Tym samym nie potwierdzono wiarygodności wyników. Wskazane byłoby ograniczenie zakresu problemowego lub czytelne zdefiniowanie uzupełniającego charakteru tej części dysertacji lub jedynie przedstawienie wniosków z badań architektury szkieletowej na tle problemów ochrony dziedzictwa architektonicznego.

Redakcja i język

Wprowadzeniu i Zakończeniu niepotrzebnie nadano numery porządkowe. Numerowania tradycyjnie nie stosuje się dla pierwszego i ostatniego rozdziału dysertacji. Oprawa graficzna w postaci zdjęć, map i szkiców jest niezwykle piękna i bogata, ale często niewiele wnosi do treści, jak przykładowo ryciny 26 lub 89 i 47, podobne odpowiednio do rycin 39 lub 12 i 48

czy nieczytelne ryciny 16, 19, 20, 33 lub świetne rysunki i akwarele Autorki. Nieczytelne fotografie modeli 3D fragmentów terenu należałoby zastąpić mapą fizjograficzną obszaru stanu Rio Grande de Sul i całej Kolonii. Zauważono błędy w opisach niektórych rycin (np.: ryciny 63, 64, 65 i 66).

Język dysertacji jest zrozumiały i potoczny, ale nie bez uprzykrzających jej odbiór błędów składniowych oraz kolokwializmów, neologizmów („odchyły”, „innokulturowy”) czy błędów znaczeniowych („kolonizator” zamiast „kolonista”). Zauważono pewną niekonsekwencję w zapisie kursywą obcych nazw własnych lub tytułów (kursywa pojawia się także w nazwach spolszczonych lub częściowo (?) spolszczonych (np. „*Rio de Janeiro*”, „*Kolonia Santo Angelo*”). Wyróżnienia w tekście wydają się czasem przypadkowe. Tytuły rozdziałów i podrozdziałów nie zawsze są trafne (np. tytuły rozdziałów 4. i 5. odbiegają charakterem od pozostałych, a tytuły rozdziałów 6. i 8. są zbyt podobne). Autorka korzystała z materiałów źródłowych. Należałoby dodać spis archiwaliów. Wiele pomocnych informacji pochodzi z przeprowadzonych wywiadów. Warto byłoby docenić rozmówców i zamieścić w pracy listę ich nazwisk.

4. Podsumowanie oceny

Praca otwiera nową w Polsce w obrębie dyscypliny architektura i urbanistyka ścieżkę badawczą odnoszącą się do zagadnień wiejskiej „architektury na wychodźstwie”. Wnosi wartość poznawczą w zakresie doniesień o istnieniu architektury pomorskich kolonistów. Identyfikuje miejsca pochodzenia rodzin migrantów, co pozwala określić znane im formy zabudowy i odnieść ten wzorzec do opisu obiektów wznoszonych w nowym kraju, a także określić trwałość cech zidentyfikowanego pierwowzoru w zetknięciu z żywiołem na emigracji. Uzyskane rezultaty mają charakter przyczynkarski. W badaniu wykorzystano metodę autorską. Autorka umiejętnie zdefiniowała zasadniczy zakres badań, dobrała narzędzia i w prawidłowy sposób przeanalizowała najważniejsze wyniki, gubiąc się nieco w szczegółach i mniej istotnych typologiach. Nasączyła dysertację emocjami, co sprawia, że jej fragmenty czyta się (i ogląda) z przyjemnością. Błędy w strukturze pracy, fragmentacja treści i brak precyzji narracji mocno utrudniają jednak zrozumienie zależności opisywanych zjawisk i wyników analiz oraz podążanie za argumentacją. Wskazane powyżej wady, chociaż stanowią wyzwanie dla czytelnika, nie umniejszają walorów faktograficznych rozprawy i nie podważają wartości analiz. Warto pamiętać, że narracja pracy naukowej zazwyczaj nie odzwierciedla dokładnie przebiegu procesu badawczego, który ma charakter iteracyjny - zdarza się, że rozwiązywanie problemu wyprzedza jego formułowanie. Powstający *post factum* wywód naukowy nie musi, a nawet nie powinien, odzwierciedlać meandrów intelektualnej podróży. Zadaniem dowodu jest bowiem takie uporządkowanie faktów i ocen, aby z elegancką prostotą dowodziły słuszności tez.

Praca pojawia się w momencie wzrostu zainteresowania wsią. Podejmuje istotny problem kształtowania architektury wiejskiej na styku kultur i może inspirować dyskusję oraz nowe badania. Opracowanie powinno ukazać się drukiem po usunięciu wspomnianych mankamentów i ponownej redakcji.

5. Pytania i spostrzeżenia

Translokacja własnych lub „adopcja” obcych wzorców architektonicznych oraz ich trwałość i ewolucja to ciekawe zagadnienia z pogranicza socjologii, historii i antropologii kultury, etnologii, architektury czy ochrony dóbr kultury. Zastanawiam się, co może wnieść do ochrony wiejskiego dziedzictwa budowlanego w kraju badanie jego losów na wychodźstwie. W jakich warunkach formy architektury powszechnej stają się dziedzictwem? Czy można twierdzić, że sprzyja temu przerwanie ciągłości kulturowej za przyczyną migracji? Czy Autorce znany jest jakiś inny przykład tak trwałej, jak w przypadku Kolonii Santo Angelo, implantacji wzorców wiejskiego budownictwa w warunkach migracji?

Bardzo ciekawi mnie, skąd Autorka dowiedziała się o brazylijskich osadnikach z Pomorza i co skłoniło Ją do poszukiwania śladów ich budowlanej działalności. Opis w dysertacji nie wyjaśnia tego w sposób czytelny.

Prosiłabym o wyjaśnienie, czy forma wywiadów otwartych i kwestionariusz ankiety były konsultowane ze specjalistą.

6. Wniosek końcowy

Stawiam wniosek o przyjęcie recenzowanej pracy jako rozprawy doktorskiej i dopuszczenie jej do publicznej obrony przed Radą Dyscypliny Naukowej Architektura i Urbanistyka Politechniki Poznańskiej.

